

Марчило Лариса Миколаївна,
докторант кафедри української мови
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, кандидат
філологічних наук

З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ АКТОВИХ КНИГ XVI СТ.)

Актіві книги є важливим джерелом вивчення історії народу, його мови. Останнім часом були опубліковані пам'ятки староукраїнської писемності, створені на різних територіях України. Публікація таких джерел, як «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», дає змогу дослідникам охарактеризувати суспільно-правові відносини, побут мешканців Полісся, дослідити мову актів, виявити графічні, фонетичні, лексичні, граматичні особливості давніх текстів, написаних староукраїнською мовою. Аналіз лексичного складу документів сприятиме уточненню відомостей про функціонування лексем різних тематичних груп у мові відповідного періоду.

У мові документів представлені різні тематичні групи лексики, серед яких є військова лексика. Переважають у пам'ятці лексичні одиниці на позначення зброї, яку використовували для захисту життя і майна від ворогів, злодіїв під час нападів на маєтки. Такі лексеми виявлено в кількох документах 1590 року. Так, в акті № 7, у якому записано скаргу дружини пана Якнешка Волського пані Василевої про пограбування їхнього маєтку у Форощі, зафіксовано лексичні одиниці, які належать до різних лексико-семантичних груп: ... *все ѿ^м провади^вши а ку пожи^мку своєму об^внувши все спряты домовые, штоко^ввекъ де ѿ^но р^вю рухомою на^звано и поменено быти можетъ: ... стр^вбу за^кувую, шмыго^вницы, гако^вницы, пу^ггако^вницы и ру^гницы, порохи, салетры, с^вки, оловъ, збро^в, па^гцири, пу^леры, шишаки, начи^в пу^гкарско^в и кова^вско^ве ... [1, 48]. В акті № 9, у якому княгиня Кирикова Ружинська Ядвига звертається зі скаргою про напад на маєток з угіддями, куплений у старости житомирського Шимона Дениска Матфеевського, зазначено, скільки коштувала вкрадена зброя: *гако^вницъ два^дца^м куплены^х за ше^{ст}деся^м копъ гроше^в лито^вски^х, пу^ггако^в велики^х кросовы^х два^дца^м, куплены^х за соро^к копъ гроше^в литовьски^х, пороху купленого за копъ, двана^дца^м, порохо^вни^ч гако^вни^чны^х и пу^лгачьныхъ сорокъ, куплены^х за чотыри копы гроше^в [1, 52], шабелъ про^чтыхъ двана^дцать ко^ждая коштовала по пу^гторы копы гроше^в лито^вски^х [1, 53].**

Аналізовані лексеми належать до різних лексико-семантичних груп: назви зброї, військового спорядження, військових чинів та ін. Ужито в документах загальні назви **оружье, зброя, броня**: *кон^в два^дца^м ше^{ст} з ро^зны^м ору^жемъ во^нне належачимъ [1, 76]; збро^в [1, 48]; люд^в е^здны^х и пеши^х з добытыми ро^зны^{ми} бронями и ^з стр^вбыю*

о́нистою, во́не належачою, рути́шисе, де́, мо́но кзва́то^м на мае́но^{см} мою, ме́те^{ко} мое Трояно́вцы [1, 60]. Лексеми **зброя** і **броня** запозичені з польської мови, проте в XVI-XVII ст. були вже багатозначними, вживалися в прямому і переносному значеннях. Слово **зброя** позначало 'зброя для нападу або оборони', 'спорядження воїна, захисний бойовий обладунок воїна', 'зброя, упряж', 'зброя' (засіб для досягнення чого-небудь) [6, 78–79], а **броня** – 'зброя', 'броня' (лати, панцир), перен. 'зброя' (засіб для боротьби з чим-небудь) [4, 76–77].

Лексико-семантична підгрупа «назви холодної зброї» представлена запозиченнями **шабля** / **сабля** (з угорської), **гамалѣя** 'вид шаблі' [5, 187] (з турецької), «ручна метальна зброя» – питомо лексемою **лукъ**, напр.: **саблю**, за которую дано три копы гроше^ѣ [1, 77]; а у Ва́ка Слеса́ра о́нято и пограблено **шаблю**, которая коштowała золоты^х по^{скі} три [1, 66]; ру^{ни} двѣ по копѣ гроши^и лито^{вски} купленыѣ, **гамалѣя** о́на [1, 62]; по^о место^м на стрѣ^ѣбище з лука на^о рѣ^юкою [1, 74]. Не всі назви збереглися в лексичному складі української мови, зокрема, **сабля** і **гамалія** у тлумачному словнику не зафіксовані. Значення 'лук' і 'чохол на лук і стріли' могло мати тюркське запозичення **сагайдак**, проте в наведеному контексті важко визначити, яке саме значення вона має: *А то де^ѣ в то^м ча^с зняли з жоны мои кожу^х лиси^и ...; а ^з мене ѣ^ѣмякъ лу^{ски} ...; сага^ѣда^к, саблю, за которую дано три копы гроше^ѣ, ручницѣ двѣ* [1, 77]. Як зброю використовували таке знаряддя, як кий. Лексема **кий** 'палиця, дрючок' зафіксована в актах, напр.: *и жону мою Ма^ю Сь^нкчуро^{ну} та^к же ру^чницями амахомъ и ки^ими в руку и ^в плече, и ^в ногу левую збили и змо^ѣдали и ^зранили та^к те^ѣ слугъ и по^ѣданых мой^х Ко^ѣдрата Петриже^ѣка в голову шко^ѣливѣ ранили* [1, 76].

В аналізованих документах найчастіше на позначення вогнепальної зброї вживається лексема **ручница** / **рушница** (запозичення з чеської мови): *хотѣли мене и жону з ру^чни^ци пострѣ^ѣти и ѿ го^ѣло приправи^{ти}* [1, 76]; *ру^чни^ци двѣ по копѣ гроши^и лито^{вски} купленыѣ* [1, 62]. Лексема **рушниця** зі значенням 'вогнепальна ручна зброя' активно вживається в українській мові.

Крім рушниці, як зброю часто використовували гаківницю – важку рушницю великого калібру. Походження назви пов'язане з тим, що для полегшення прицілювання і пом'якшення сили віддачі при пострілі рушницю закріплювали за допомогою гака. Різновиди гаківниць залежали від довжини ствола і позначалися різними термінами. У пам'ятці зафіксовано назви **гаківниця** 'рушниця, яка закріплювалася гаком до землі' [3, 499], **пулгакъ** / **полгакъ** 'коротка гаківниця, мушкет зі штиком' [там само], **пулгаковниця**, напр.: *На це^ѣковъ, которая в до^{му} мое^ѣ, зъ гако^вницъ з по^ѣгаковъ стрѣляли, на домъ, де^ѣ, божи^и и до^м мо^ѣ ажывавили по^ѣданы^х* [1, 60]; *а другую гако^вницю з^ѣучастую, купленую за три копы гроше^ѣ лито^{вски}, пу^ѣгако^ѣ*

с колами три, купленые за пядеся гроше [там само]; *гако^вницы, пу^гако^вницы и ру^чницы* [1, 48]. Полонізм **гаківниця** в сучасній українській мові належить до історизмів, інші згадані спільнокореневі слова вийшли з ужитку.

На позначення спеціальних засобів індивідуального захисту у документах уживаються такі, як **панцырь, шишакъ**: *зброє, па^цыри, пу^леры, шишаки, начи^нє пу^карскоє* [1, 48]. Панцир використовували для захисту тулуба, шишак – як бойове наголів'я. У лексичному складі сучасної української мови вони належать до застарілої лексики. За походженням слово **панцир** є германізмом, а **шишак**, як припускають дослідники, було запозичене з угорської мови [2, 422]. Крім того, засвідчено назви супровідних елементів та матеріалів, необхідних при застосуванні вогнепальної зброї, напр.: *порохи, салтры, сѣки, оловъ, зброє* [1, 48]; *а мало^би были кули, губка, кремє, ежакгва, порохо^вницъ две ис порохо^в по пє^на^цати гроши^н купленые* [1, 62]; *ру^чни^н две с порохо^вницами и^с порохо^в, за которые дано три копы гроше^н лито^ски^х, а порохо^вницу з мене зрываючи мало мене самого поче^нкою порохо^внечью за шию не^бдавили* [1, 77]. Лексеми **порох, порохівниця, куля** належать до активної лексики української мови.

Ужито в пам'ятці терміни на позначення військових чинів: **гетманъ** 'найвищий військовий чин' (*вє^лмо^сны^н єго м^л кнзь Яну^м Збара^сски^н, гє^мма^н по^лны^н* [1, 59]); **ротмистръ** 'офіцерський чин у кавалерії' (*пана Томаша Бєлєцького, ро^ммистра, с товариша^м и с помо^чниками* [там само]); **поручникъ** 'людина, яка виконує доручення' (*пана Миха^ла Стани^ласко^с ро^ммистра є^с к^п м^л о^п пору^чника єго м^л пана Рафала Гумєни^чко^с* [1, 70-71]). Лексеми є одиницями іншомовного походження: **гетьман** – германізм, **ротмістр, поручник** – полонізми. Вони зафіксовані в історичних, етимологічних, тлумачних словниках української мови.

Отже, у справах актової книги Житомирського гродського уряду 1590 року зафіксовані різні лексичні одиниці, що належать до тематичної групи «Військова лексика». Більшість назв у процесі подальшого розвитку мови переходить до складу пасивної лексики або й зовсім виходить з ужитку у зв'язку з втраченою номінативною актуальністю. У мові аналізованих текстів серед лексем відповідної тематичної групи переважають запозичення, що зумовлено активними контактами українців з іншими народами.

Список використаних джерел

1. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. Житомир, 2004. 253 с.
2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. Т. 6: У–Я / уклад.Г.П.Півторак [та ін.]. Київ : Наукова думка, 2012. 568 с.
3. Історія української мови. Лексика і фразеологія. Київ : Наукова думка, 1983. 744 с.

4. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / гол.ред. Д.Гринчишин. Вип. 3: Б–В. Львів, 1996. 252 с.
5. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / гол.ред. Д.Гринчишин. Вип. 6: В–Г. Львів, 1999. 256 с.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / гол.ред. Д.Гринчишин. Вип. 11: З (затраченє–злечитисл). Львів, 2004. 256 с.

Онуфрієнко Галина Сергіївна,

доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка»,
доктор філософії у філологічних науках,
доцент

ЮРИДИЧНИЙ ТЕКСТ У ФОКУСІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА, РИТОРИКИ Й ТЕРМІНОЗНАВСТВА

Сучасний юридичний текст (ЮТ) у всій різноманітності його параметрів є актуальним об'єктом кроснаукових досліджень. Об'єктивно складна й багатовекторна вимірюваність тексту як одиниці наукової комунікації (НК), у тому числі в просторах діахронії та синхронії і в компаративному аспекті, – предмет комплексного аналізу не лише безпосередньо в лінгвістиці, зокрема юридичній, але й в комунікативістиці та риториці, психолінгвістиці та нейролінгвістиці, лінгвокультурології та лінгводидактиці. Збільшення дослідницького інтересу до тексту як продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності в процесі індивідуальної та колективної інтелектуальної творчості вмотивоване зростанням активності взаємодіяльних процесів інтенсивної інформатизації соціуму та розширенням масштабів віртуальної комунікації.

Забезпечуючи зв'язок між концептуальною і вербальною картинами світу в процесі пізнання, наукові тексти покликані щоразу виконувати у галузевій та міжгалузевій мовній комунікації свої базові функції, а саме: інформувально-когнітивну та переконувальну. Ці функції реалізуються, зокрема в ЮТ, у різні способи наукової інтерпретації та вербалізованої трансляції нових знань для ефективного обміну ними: пояснення й аргументування, доказування й обґрунтування, роз'яснення і з'ясування, систематизації та класифікації, аналітичного опису та порівняльного аналізу, уточнення і доповнення, узагальнення й дефініювання тощо [2, с. 19–20]. Автор вербально «спакує» інформацію в обраний ним формат зв'язного тексту за допомогою мовно-когнітивних засобів, ефективних у забезпеченні подальшої трансляції адресатові вже зібраної та перевіреної інформації. Звідси випливає, що якість тексту як потужного універсального інструменту НК, його змістово-структурна